

STYLE AND TEXT

<https://doi.org/10.17721/2522-1272.2020.76.8>

UDC 378.091.64:811.161.2'367

Scientific and Theoretical Modernization of the Concept of Syntax of the Ukrainian Language in Higher Education Textbooks

Anastasiya Mamalyha

Doctor of Philological Sciences, Professor

Corresponding author's e-mail address: sonce01_84@ukr.net

Olga Bykova

*PhD. (social communications), Associate Professor of the Department of Journalism and
New media*

*Institute of Journalism at Borys Grinchenko Kyiv University
Marshala Tymoshenka St., 13b, 04212, Kyiv, Ukraine*

Corresponding author's e-mail address: sonce01_84@ukr.net

ABSTRACT

The article deals with long overdue, topical issues of modern scientific and theoretical coverage of syntax of the Ukrainian language in higher education textbooks, in connection with significant new processes of scientific understanding of the system-structural organization of language, in particular its syntax, its hierarchically interconnected links. *The objective of the article* is to identify the real state and direction of the scientific and theoretical modernization of the concept, and, accordingly, the syntax course of the Ukrainian language in higher education textbooks in relation to the current development of science in the field of syntax. In the last decade of the twentieth century the textbooks related to syntax of the Ukrainian language with certain innovative content began to appear. In order to investigate their peculiarities, the direction of updating was applied, first of all, by the following methods: analysis, synthesis, descriptive method - for separation, comparison, generalization of new syntactic aspects, units, terms revealed.

The methods of system analysis, induction, deduction have been used to find out the conformity of transformations to the principles of systematicity as a basic feature of the structure of a syntactic system. Supporting innovative processes of updating the editions related to syntax of the

Ukrainian language, the authors considered it necessary to use the system-structural and communication-functional approaches to the study of text, its units, patterns of text-making, and also from these positions to provide an assessment of achievements, and in some cases disadvantages of the updated educational literature. The result of the first frontal analysis of textbooks related to syntax of the Ukrainian language, which replaced the traditional ones, was first of all *the conclusion* that the performed research showed departure from the so-called «pretextual grammar» in them and going beyond the sentence to find out the essence of syntactic categories, structure of units and, finally, the whole structure of syntactic system in a multifaceted array of text-making as the final one for communication purposes, but unconventionally – at the sentence level, and at the text level – respectively with the modern scientific perspectives.

KEYWORDS: textbook; syntax; text; system; structure; communication.

УДК 378.091.64:811.161.2'367

Науково-теоретичне осучаснення концепції синтаксису української мови в підручниках для вищої школи

Мамалига Анастасія Іванівна, доктор філологічних наук, професор.

Бикова Ольга Миколаївна, Інститут журналістики Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри журналістики та нових медіа.

Резюме

У статті розглядаються давно назрілі, актуальні питання сучасного науково-теоретичного висвітлення синтаксису української мови в підручниках для закладів вищої освіти, у зв'язку зі значними новими процесами наукового осмислення системно-структурної організації мови, зокрема синтаксису, його ієрархічно взаємопов'язаних ланок. *Мета дослідження* – виявити реальний стан та спрямування науково-теоретичного осучаснення концепції, і, відповідно, курсу синтаксису української мови в підручниках для закладів вищої освіти у співвідношенні з нинішнім розвитком науки в галузі синтаксису. В останньому десятиріччі ХХ ст. почали з'являтися підручники зі синтаксису української мови певного інноваційного змісту. Щоб дослідити їх особливості, напрям оновлення було застосовано, передусім, такі методи: аналіз, синтез, описовий – для виокремлення, зіставлення, узагальнення виявлених нових синтаксичних аспектів, одиниць, термінів. Методи системного аналізу, індукції, дедукції використано для з'ясування відповідності трансформацій засадам системності як основної ознаки будови синтаксичної системи. Підтримуючи інноваційні процеси осучаснення видань із синтаксису української мови, автори вважали необхідним використання системно-структурного і комунікаційно-функціонального підходів до вивчення тексту, його одиниць, закономірностей текстотворення і також із цих позицій – надання оцінки здобуткам, а подекуди й недолікам оновленої навчальної літератури. *Результатом* уперше здійсненого фронтального аналізу підручників із синтаксису української мови, які прийшли на зміну традиційним, став передусім *висновок*, що виконане дослідження засвідчило відступ у них від так званої «дотекстової граматики» і вихід за межі речення для з'ясування сутності синтаксичних категорій,

будови одиниць і, зрештою, всієї структури синтаксичної системи в багатогранному масиві текстотворення – як завершальної за комунікаційним призначенням, але не традиційно – на рівні речення, а на рівні тексту – у відповідності зі сучасними науковими поглядами.

Ключові слова: підручник; синтаксис; текст; система; структура; комунікація.

Мамалыга А.И., Быкова О.Н. Научно-теоретическое осовременивание концепции синтаксиса украинского языка в учебниках для вузов

В статье рассматриваются давно назревшие, актуальные вопросы современного научно-теоретического освещения синтаксиса украинского языка в учебниках для вузов, в связи со значительными новыми процессами научного осмысления системно-структурной организации языка, в частности синтаксиса, его иерархически взаимосвязанных звеньев. *Цель* исследования – выявить реальное состояние и направленность научно-теоретического осовременивания концепции, и, соответственно, курса синтаксиса украинского языка в учебниках для вузов в соотношении с нынешним развитием науки в области синтаксиса. Выбор *методов* исследования обусловлен как его целью, так и теоретико-прикладной спецификой анализируемой учебной литературы. В последнем десятилетии XX ст. начали появляться учебники по синтаксису украинского языка определенного инновационного содержания. Чтобы исследовать их особенности, направленность обновления, были применены, прежде всего, такие методы: анализ, синтез, описательный – для выделения, сопоставления, обобщения выявленных новых синтаксических аспектов, единиц, терминов. *Результатом* впервые осуществленного фронтального анализа учебников по синтаксису украинского языка, пришедших на смену традиционным, является, прежде всего, *вывод* о том, что выполненное исследование засвидетельствовало отступление в них от так называемой «дотекстовой грамматики», выход за пределы предложения для выяснения сущности синтаксических категорий, строения единиц и, наконец, всей структуры синтаксической системы в многогранном массиве текстообразования – как завершающей в коммуникационном отношении, но не на уровне предложения по традиции, а на уровне текста – в соответствии с современными научными взглядами. Вместе с тем, это стимулирует и будет стимулировать представление в учебниках таких необходимых для полноты описания синтаксической системы тематических аспектов, как актуальное членение предложения, синтагматическое членение, интонационные средства синтаксиса, пунктуационные средства оформления синтаксических единиц, находящихся на разных ярусах текста. Проведенное исследование способствовало также выявлению, с нашей точки зрения, и некоторых недостатков в систематизации теоретического, терминологического, иллюстративного материала, которые могут быть устранены в последующих изданиях, а то и в совсем новых учебниках.

Ключевые слова: учебник; синтаксис; текст; система; структура; коммуникация.

1. Вступ

Мовознавчі здобутки другої половини XX – початку XXI ст. характеризуються активним розширенням спектру наукових напрямів, які об'ємно розкривають системно-структурну організацію мови у здійсненні її комплексної функції – бути основним інструментом мислення й комунікації. Природно, що нові знання, ідеї набувають втілення і в практичній сфері, зокрема, в навчально-методичній. Автори підручників П. Дудик і Л. Прокопчук наголошують: «Синтаксис української мови є завершальною ланкою знань про її структуру, яка сформувалась і комплексно усталилась уже в другій половині XIX

ст., але й нині продовжує розвиватись, уточнюватись, збагачуватись теоретично і практично відповідно до потреб українського соціально-лінгвістичного сьогодення» [1, с. 7].

Важко переоцінити значення підручників, які впродовж багатьох десятиліть були джерелом мовного вишколу для студентів різних закладів вищої освіти України. Але, як справедливо зауважує І. Вихованець, актуальним є завдання якнайповніше відтворювати в підручниках сучасний стан науки, обираючи серед різноманіття підходів і положень такі, що мають більшу пояснювальну силу [2, с. 3].

Актуальність теми статті характеризується не лише вищенаведеними висловлюваннями відомих синтаксистів. Постало питання про принципову диспропорцію між сучасними здобутками наукової думки стосовно одиниць та цілісної системи синтаксису і значною мірою неповним, саме в системному відношенні, її представленням у традиційних підручниках. Тому важливо з'ясувати, чи долається ця диспропорція в підручниках, що приходять на зміну традиційним, які тенденції, стратегії спостерігаються на цьому шляху. *Мета* дослідження – виявити реальний стан і спрямування науково-теоретичного осучаснення концепції, і, відповідно, курсу сучасної української мови в підручниках для закладів вищої освіти у співвідношенні з нинішнім розвитком науки в галузі синтаксису. Реалізація поставленої мети потребує розв'язання таких конкретних завдань: визначити характер диспропорції між сучасними науковими поглядами на системно-структурну організацію синтаксису і науково-теоретичними засадами традиційного навчального курсу синтаксису української мови; з'ясувати наявність підручників з інноваційними компонентами; визначити інноваційно-концептуальні аспекти видань, що приходять на зміну традиційним; виявити схожість і відмінність у підходах до осучаснення підручників; визначити перспективи подальшого розвитку висвітлення синтаксису в підручниках для закладів вищої освіти на засадах «текстової граматики»; проаналізувати вживану в підручниках інноваційну синтаксичну термінологію.

2. Методи дослідження

Вибір *методів* дослідження зумовлений як його метою, так і теоретико-прикладною специфікою аналізованої навчальної літератури. Традиційні підручники (розділи підручників) зі синтаксису української мови були створені на засадах так званої «дотекстової граматики», в якій побутувало уявлення про речення як про найвищу синтаксичну одиницю; віддзеркалення такого осмислення спостерігаємо і в тлумачних словниках, які, пояснюючи значення слова «синтаксис», стверджують, що відповідний розділ граматики вивчає способи і закони поєднання слів у словосполучення і будову речень.

Обґрунтування теоретичних передумов, необхідних для здійснення дослідження, а також звернення до історіографії пов'язаних із темою суміжних наукових проблем, звичай, потребували тематично зумовленого опису, аналізу бібліографічних джерел.

Проведене дослідження потребувало комплексного застосування методів. Для виокремлення, спостереження, зіставлення, узагальнення виявлених в оновлених підручниках синтаксичних аспектів, характеристик, структур використано методи аналізу, синтезу, а також описовий метод. Для з'ясування відповідності трансформаційних тенденцій засадам системності, основної ознаки чіткої структурованості синтаксичної системи, застосовано методи системного аналізу, індукції та дедукції. Обґрунтування і коментування нових принципів висвітлення синтаксису української мови в підручниках для закладів вищої освіти опиралося на розгляд наукових джерел при застосуванні бібліографічно-описового методу. Вагоме значення мають системно-структурний і комунікаційно-функціональний підходи до вивчення як усієї парадигми тексту, так і, зокрема, його одиниць, засад текстотворення. Саме завдячуючи цим підходам, можна вмотивувати, розкрити логіку переходу від «дотекстової граматики» до власне «текстової», показати здобутки

і деякі недоліки в систематизації текстових компонентів, а також у використанні в підручниках нової синтаксичної термінології. Подальше розширення в синтаксичних розділах інформації про текстову складову знову ж таки потребуватиме цих дослідницьких стратегій.

3. Теоретичне підґрунтя

Фронтальний аналіз висвітлення синтаксису української мови в підручниках для закладів вищої освіти стосовно осучаснення їх науково-теоретичного, а, відповідно, і тематичного змісту здійснюється вперше. Традиційний опис синтаксису української мови в підручниках був представлений модифікаціями широких тем: «Словосполучення», «Синтаксис простого речення», «Синтаксис складного речення», «Пряма і непряма мови», «Пунктуація». Дослідниці синтаксису В. Рінберг і Н. Валгіна розглядали таке представлення синтаксису в навчальній літературі як факт існування «дотекстової граматики» [3, с. 3], вийти за межі якої Н. Валгіна прагне в підручниках зі синтаксису російської мови [4; 5].

Сучасний розвиток синтаксичної науки виявив під кутом розгляду комунікативно-функціональних, системних властивостей мови і мовлення відчутну неповноту традиційного опису системи синтаксису. Зазвичай, комунікація (так само і мислення) здійснюється не окремими реченнями, а у формі зв'язного мовлення, поєднанням речень за допомогою спеціальних синтаксичних зв'язків і смислових відношень, створенням текстів стосовно певних предметів мовлення. За висловом Г. Солганика, текст є реальною одиницею спілкування: «Фактично ми пишемо текстами, говоримо текстами, тому немає потреби доводити важливість їх вивчення» [6, с. 4].

Аналіз дослідниками зв'язного мовлення здійснювався як у форматі тексту, так і його складових частин. Це дало можливість виявити текстові одиниці, більші за речення, які накопичують семантику поєднаних речень і в той же час перебувають в ареалі тексту як його компоненти. З іменами М. Пospelova, Л. Булаховського, І. Білодіда, Г. Солганика пов'язані назви цих текстових побудов – складні синтаксичні цілі, надфразові єдності. З часом з'явилися й інші їх найменування: прозаїчна строфа, мікротекст, логема, абзац тощо, та перші дві назви виявилися найбільше вживаними, але вони потребують, на нашу думку, системного розмежування. Виокремлення цих одиниць тексту супроводжувалося і дослідженнями синтаксичних зв'язків та смислових відношень між реченнями (фразами) і врешті-решт між самими одиницями, більшими від речення (Г. Солганик, В. Одинцов, В. Рінберг, А. Мамалига, М. Котюрова, І. Гальперін, Л. Лосева, Т. Сільман, Н. Серкова, Л. Сухова та ін.). А. Акишина у праці «Структура цілого тексту» висловила таку думку: «Якщо всяка наука переживає три періоди: а) хаотичне накопичення матеріалу; б) класифікація та накопичення безлічі дрібних законів; в) узагальнення і зведення до небагатьох загальних, то вчення про текст нині починає входити в другий період...» [цит. за 7, с. 63]. Пройшло близько сорока років після видання цієї праці, і ми звичайно, цікавилися у своєму дослідженні не лише як змінюються наукові засади висвітлення синтаксису української мови в підручниках, а й наскільки просуваються вперед нові трансформації. Тому були конкретно розглянуті в часовій послідовності теми, аспекти інноваційних розділів в аналізованих підручниках.

Багато дослідників помічають наскрізну системність, взаємопов'язаність компонентів тексту, їх змісту і форми. Справжньою методологічною вагомістю відзначається теорія полісистемності, поліструктурності тексту, розроблена в працях В. Різуна. Висловлені ним наукові ідеї важливі, корисні для широкого кола досліджень, вони здатні допомогти і в поясненні багатозначності, багатоплановості текстових засобів. Звернемося, наприклад, до такого твердження вченого: «Зміст тексту не обмежується суспільно виробленими значеннями слів, він включає і психологічні образи, емоції автора, які для автора

пов'язані з мовою і графічно-знаковою, писемною формою тексту, а для читача залишаються глибинним багатозначним підтекстом» [7, с. 41].

Різноаспектні текстові категорії взаємодіють на ґрунті функціональної і певної смислової спільності, яка створюється підпорядкуванням її конкретній мовній і мовленнєво-текстовій мотивації. В. Русанівський наголошував, що в основі «лексичної субстанції і граматичної форми є однакові мінімальні одиниці змісту – семи» [8, с. 17]. О. Бикова, аналізуючи організаційну роль образу автора в репортажах, відзначає його властивість надавати всім залученим мовним засобам системного спрямування, допомагати в усвідомленні характеру текстового зв'язку компонентів форми і змісту [9, с. 9].

Системність «по вертикалі», коли нижчі одиниці підпорядковуються вищим, більш-менш принаймні усвідомлена дослідниками. Виокремлювати ж різноаспектні компоненти, які ніби зростаються, зливаються в комплексній взаємодії, про що говорить В. Різун, досить складно. Але це є дуже важливим для з'ясування сутності багатьох мовних та інших явищ. Так, наприклад, поділяємо міркування О. Пешковського, А. Багмут щодо правомірності системного виокремлення інтонаційних засобів, тісно пов'язаних із власне семантичними, гадаємо, за аналогією – так само це стосується пунктуаційних. Зважаючи на тісні функціональні взаємозв'язки різносистемних компонентів у тексті, важливо бачити, з одного боку, їх специфіку, відмінність, з іншого – природність їх поєднання і входження в загальну систему тексту.

Зазначений методологічний принцип досліджень В. Різун може бути застосований і для уточнення, уніфікації нової синтаксичної термінології. Наприклад, звертаємо увагу на недоцільність ототожнення термінів «складне синтаксичне ціле» і «надфразна єдність», «складне синтаксичне ціле» і «абзац», як різноаспектних, різносистемних за своєю суттю; так само треба розрізняти «речення» і «фразу», зв'язки між реченнями і фразами, мовну специфіку понять «комунікативний» і «комунікаційний» [10] тощо. В. Різун аргументовано висловлюється проти ототожнення «тексту» і «твору», бо вважає, що є вагомі підстави для їх системного розмежування [11].

Диспропорція між традиційним описом синтаксису в підручниках і станом його сучасного наукового осмислення, коли в першому випадку вершиною ієрархії синтаксичної системи визнається речення, а в іншому – текст, теж створена, якщо говорити про підручковий варіант, невідповідністю обраної класифікації принципам системності. Повноцінне функціонування мови не вичерпується рівнем речення, реальний результат досягається засобами текстотворення. Одним із чинників відчутних здобутків у галузі синтаксису стала й активізація дійсно реалістичних поглядів на функціонально-комунікаційні особливості мови і мовлення, на необхідність постійного наближення їх пізнання до чітких, логічно мотивованих орієнтирів.

Аналіз обраних як теоретичне підґрунтя дослідження наукових поглядів у галузі синтаксису переконує в закономірності внесення змін у теоретичну структуру сучасних підручників із синтаксису української мови на системних засадах «текстової граматики», певного усунення таким чином колишньої диспропорції між навчально-науковою і власне науковою системами його висвітлення.

4. Результати і обговорення

З огляду на сучасний розвиток синтаксичної науки, в 90-х рр. минулого сторіччя почали з'являтися підручники (розділи підручників) із синтаксису української мови для закладів вищої освіти, у яких традиційний зміст доповнювався матеріалами інноваційної тематики. Розглянемо ці видання, або виокремлюючи деякі з них, або об'єднуючи за схожими рисами. Схвалюючи обрані в них нові підходи до висвітлення синтаксису в руслі

наукового сьогодення, разом із тим дозволимо собі висловити і деякі критичні, рекомендаційні думки, розуміючи, що шлях до вдосконалення не буває легким, безпроблемним.

Автор підручника «Граматика української мови. Синтаксис» (1993) І. Вихованець у викладі синтаксису ще не виходить за межі речення, але включає до складу питань такі характеристики: «комунікативний аспект простого речення», «комунікативні типи простого речення», «актуальне членування речення», «співвідношення актуального, формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного членування речення», «засоби вираження актуального членування речення» [2]. Подано також відомості про елементарне синтаксичне утворення – синтаксему, дано опис цих мінімальних одиниць, що, звичайно, доповнює логіку побудови ієрархічної системної послідовності синтаксичних одиниць у цілому.

Важливим у системі синтаксису є значення актуального членування. Слід наголосити, що воно здатне розкривати не лише внутрішні семантичні, ритміко-інтонаційні зв'язки і відношення в реченні, але й цілу палітру зовнішніх щодо окремих речень текстових семантико-синтаксичних явищ. Це вживання приєднувальних конструкцій, розрізнення омонімічних синтаксичних форм, побудова різних типів складного синтаксичного цілого (*далі – ССЦ*), синтагматичне членування речень, мелодійно-інтонаційний малюнок висловлювання тощо. Ще О. Пешковський характеризував інтонацію як невід'ємну частину синтаксису, а відома дослідниця функціонально-комунікативних аспектів інтонації висловлення А. Багмут вважала її притаманною не лише мовленню, а й складником мови, який може розглядатися як самостійний рівень зі своїми власними одиницями [12, с. 9].

Ф. Бацевич критично ставиться до виявлення комунікативних рис у реченнях. Так, він вважає: «у шкільній та вузівській практиці викладання ведуть мову про комунікативні типи речень (а не висловлювань чи МА (*мовленнєвий акт – прим. авт.*)), суміщаючи мовний, мовленнєвий та комунікативний підходи...» [13, с. 248]. Ми підтримуємо думку щодо необхідності системного розрізнення типів одиниць, разом із тим не можна заперечувати наявності певних спільних характеристик, які передаються від одних одиниць до інших, хоч і перебувають на різних площинах і рівнях мовного функціонування. До того ж певну таку спільність нібито не заперечує і Ф. Бацевич. Звернімося до міркувань цього автора: «З часом наука про мову і наука про комунікацію зіллються і створять єдину науку про людську мову в живому спілкуванні людей» [13, с. 250].

1994 рік ознаменувався появою підручників, які засвідчили спробу авторів вийти за межі так званої, за Н. Валгіною та В. Рінберг, «дотекстової граматики». У підручнику «Сучасна українська мова. Синтаксис», який підготував колектив кафедри мови та стилістики Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, було представлено окремий розділ «Синтаксичні структури зв'язного мовлення» з кількома підрозділами: «Типи зв'язку між реченнями»; «Типи контекстуальних відношень між реченнями»; «Співвідношення синтаксичних одиниць у тексті»; «Засади нормативності в побудові текстових одиниць». Уперше в підручнику зі синтаксису сучасної української мови доволі розгорнуто було подано матеріали до, уже можна сказати, текстової граматики. Це стало можливим в умовах активного розвитку наукової текстологічної школи Інституту журналістики, в атмосфері формування соціальнокомунікаційних підходів до теоретико-прикладних напрацювань [14; 15]. Тим більше, що після тривалого часу «класичного» вивчення студентами-журналістами мовних дисциплін почалося формування нової методологічної діяльності кафедри мови та стилістики: «Проблемному розглядові було піддано такі підходи: вибір теоретичного і практичного матеріалу, пошук оптимального їх співвідношення, насичення мовних занять творчими завданнями різних типів, урахування міжпредметних зв'язків» [16, с. 287]. Цілісний підручник «Сучасна українська мова» за ред. О. Пономарева витримав чотири видання, активно використовув-

ється в системі вищої освіти. Шкода тільки, що в ньому через скорочення обсягу було вилучено розгляд деяких питань, у тому числі з текстової тематики.

Того ж 1994 року в підручнику «Сучасна українська літературна мова» за ред. М. Плющ були коротко розглянуті питання: «поняття про складне синтаксичне ціле»; «засоби зв'язку між компонентами складного синтаксичного цілого», «структурні типи складних синтаксичних цілих». Таким чином, у названих виданнях, хай у різних обсягах, але співзвучно було започатковано розгляд синтаксису української мови з виходом на текстові терени.

У відомому підручнику І. Ющука «Українська мова» (2003) також є окремий розділ під назвою «Синтаксична єдність і абзац». Автор користується термінами «синтаксична (або надфразова) єдність» як синонімічними, а розгляд будови, синтаксичних зв'язків і відношень між компонентами подає за зразком складного синтаксичного цілого. Щодо синонімічності назв «складне синтаксичне ціле» і «надфразова єдність» (як варіант, у деяких джерелах вживається «надфразна єдність» – *прим. авт.*), у нас виникають сумніви, хоч у всіх українських підручниках, що почали розглядати текстову тематику, ця синонімічність тією чи іншою мірою присутня і взагалі є досить поширеною в українському і російському мовознавстві.

Погоджуючись із думкою І. Ющука про те, що абзац не слід ототожнювати зі синтаксичною єдністю, вважаємо, що так само не варто ототожнювати синтаксичну єдність, тобто ССЦ, з надфразовими побудовами. Сучасні погляди на структуру синтаксичних одиниць ведуть до розуміння співвідношення ССЦ не лише з надфразовою єдністю, але й із фразою. Є фрази, які складаються з одного речення, є такі, що містять декілька, а то й багато речень, кожне зі своїм, відносно окремим змістом, сумарно за структурою і семантикою являючи собою складні синтаксичні конструкції і навіть складні синтаксичні цілі. Маємо на увазі, передусім, довгі фрази, яких чимало в художніх, публіцистичних, наукових текстах. Спостерігаємо такі конструкції у творах класичної літератури, сучасних письменників, наприклад, В. Шевчука, В. Шкляра, Є. Пашковського, О. Забужко, Ю. Винничука та ін. Письменники користуються ними для створення цілісної, стислої, насиченої подіями та почуттями оповіді, для динамічно-мозаїчного малювання словом картин дійсності, життя героїв. У В. Шевчука, В. Шкляра такі фрази займають пів сторінки – сторінку і більше. У Є. Пашковського в романі-есеї «Щоденний жезл» є фраза, яка має 12 сторінок [17, с. 15–26]. У цю одну фразу автор компактно вкладає спогади, роздуми про життя письменника від сільського дитинства до, як він пише, «відходу од літератури». Звичайно, тут не доводиться говорити про одне, навіть багатоконпонентне, речення чи навіть про складну синтаксичну конструкцію, насправді, це складне синтаксичне ціле з багатьох речень, зі своєю смисловою цілісністю і виокремленістю, і так само інтонаційно-графічною – в одному абзаці.

У наступних підручниках із синтаксису української мови – К. Шульжук, що вийшов 2004 р., і П. Дудика та Л. Прокопчук (2010) – в основному розглядаються засоби і способи зв'язку між реченнями в ССЦ, а власне – між фразами, бо перша авторка теж користується обома термінами: ССЦ і надфразна єдність, – а в другому підручнику взагалі використано один термін «надфразна єдність». Автори згадують про те, що термін «надфразна єдність» («надфразова єдність» – *прим. авт.*) запровадив у науковий обіг Л. Булаховський, йдеться про видання минулого сторіччя [18]. Думки вченого, що вже стосувалися будови тексту, на той час були певним новим кроком у дослідженні зв'язного мовлення.

Традиційне ототожнення речення зі фразою вносить певну плутанину, звідси замість зв'язків між реченнями аналізують зв'язки між фразами, які, звичайно, теж спостерігаються, але це характеристики вже іншого плану. До речі, і сама К. Шульжук вважає: «Оскільки складні багатоконпонентні конструкції являють собою найскладніший щодо

своїєї семантики і структури тип речення, то щодо своєї організації вони ближчі, ніж прості та елементарні складні речення, до тексту» [19, с. 372]. Більш конкретно висловлюються І. Юшук і М. Каранська стосовно складних утворень із пояснювальними, з'ясувальними, коментувальними зв'язками. Наприклад, М. Каранська зазначає: «Ці речення будуються так: у першому компоненті виражається **цілком закінчена думка, цілком закінчене повідомлення**, що є приводом для коментування, висловленого в другому компоненті. Звідси перший компонент означає тему вислову, а другий рему..., напр.: *В словах може бути музика – це відкрилося вже п'ятилітньому* (П. Загребельний)» (виділ. М. Каранської – Авт.) [20, с. 263].

Крізь призму системного підходу до функціонування синтаксичних одиниць помітно викристалізуються проблеми у визначенні статусу складних речень, багатокомпонентних складних конструкцій і навіть, нібито простих, ускладнених речень. Так, наприклад, під впливом актуального членування, мовної економії, розмовних тенденцій підрядна частина може приєднуватися до першого речення, будучи частиною уже другого, наступного. Маємо справу зі частковою або повною синтаксичною омонімією: в одному випадку підрядне речення входить до складу саме одного речення на зразок другорядного члена, в іншому – набуває смислової самостійності як частина нового речення. Детальніше про виникнення своєрідних аналогів, варіантів речення йдеться в монографії А. Мамалиги «Синтаксис тексту» в книжці «Нариси про текст» (1998) [7].

Розуміння речення як синтаксичної побудови, що слугує для вираження окремішньої думки, одного окремішнього акту свідомості, не завжди перебуває в полі зору сучасних дослідників, а воно, на думку О. Шахматова, О. Пешковського, О. Потєбні, свідчить про визначальну семантичну рису речення. Труднощі виявлення структурно-семантичних меж речення в поєднанні з іншими реченнями так пояснює відомий німецький дослідник Карл Боост: «...Нитки, що тягнуться від одного речення до другого, настільки численні й відзначаються такою щільністю, що можна говорити про переплетіння, сплетіння речень в одну сітку...» [цит. за 21, с. 13].

Віднайдення реальних варіантів речення, тих чи тих його трансформацій, визначення меж його форми і змісту у фразі, в цілому в тексті за наявності дуже щільних, так би мовити, майже безшовних зв'язків, про що говорив і Карл Боост, подеколи за складністю можна прирівняти до розв'язання теореми Ферма, але це тим більше має приваблювати серйозних дослідників. Сучасним і майбутнім авторам підручників із української мови є звідки черпати вагому наукову інформацію стосовно синтаксису. Це і власне українські джерела, й зарубіжні. Серед учених, які мають напрацювання в текстовій проблематиці, зокрема, щодо питань співвідношення тексту, складного синтаксичного цілого (надфразної єдності) і речення, тексту і твору, полісистемності і поліструктурності тексту, – О. Потєбня, Л. Булаховський, І. Білодід, О. Мельничук, М. Поспелов, М. Бахтін, Г. Солганик, М. Феллер, Р. Іванченко, В. Різун, Н. Непийвода, К. Серажим, В. Корнєєв, І. Хоменко, А. Багмут, В. Рінберг, О. Пивоваров, Р. Дроммель, Ф. Данеш, К. Гаузенблас, А. Загнітко, В. Михайленко, І. Штерн, Г. Яворська, Г. Шаповалова та інші.

2013 р. у Чехії за сприяння Європейського соціального фонду було видано підручник із університетського курсу «Синтаксис української мови» – автори науковці, викладачі А. Загнітко і Г. Миронова [22]. У ньому матеріал подається стисло, навіть тезово в деяких випадках, але зазначено широке коло питань: актуальне членування речення; поняття тексту; рівні тексту; одиниці тексту; категорії тексту; функції тексту; внутрішньотекстові реченнєві зв'язки; основні різновиди текстів. Серед рівнів організації текстів автори розрізняють: «1) рівні окремих речень; 2) рівень складного синтаксичного цілого (надфразної єдності); 3) рівень структурних частин (параграфи, розділи в науковому, офіційно-діловому текстах, окремі вірші в поетичній збірці та под.); 4) рівень великих за обсягом компонентів (частини в художньому тексті, пор. роман Панаса Мирного «Хіба ревуть

воли, як ясла повні?» тощо); 5) рівень цілісного твору (новела, роман – художній текст; закон, указ – офіційно-діловий та ін.) [22, с. 166]. Звичайно, це не остаточний варіант розв'язання проблеми, але все ж таки бачимо певний розгорнутий системний підхід, співзвучний розумінню тексту як ієрархічної, багатогранної системи одиниць, тісно пов'язаних між собою [23, с. 66]. На тлі цих міркувань вимальовуються перспективи тематичного розширення аспектів синтаксису тексту в нових підручниках. Дослідник тексту, складного синтаксичного цілого Г. Солганик в образній формі так висловився на користь подальшого розгортання текстової проблематики на теренах синтаксису: «Будь-який текст складається з речень. Це будівельний матеріал, своєрідні цеглини, що створюють дім тексту. Але як від окремої цеглини до закінченої будівлі, так від речення до завершеного твору дистанція величезного розміру. Між реченням і завершеним твором не може не бути проміжних ланок, одиниць» [6, с. 36].

5. Висновки

Розгляд науково-теоретичної тематики синтаксису в цілій низці сучасних підручників для закладів вищої освіти, у розміщених в інтернеті на сайті Міністерства освіти і науки України навчальних програмах кафедр української мови переконує: Рубікон до нової, текстової, граматики перейдено. Тепер важко уявити достатність нового підручника без відомостей зі синтаксису тексту. Нині постає питання про подальше розширення текстової тематики в курсі синтаксису, про все активніше використання дослідницьких здобутків на цьому напрямку, котрих у науковій літературі представлено досить багато. Важливо також, щоб розглянутий концептуальний розвиток опису системи синтаксису української мови в підручниках для закладів вищої освіти поширювався і на інші, споріднені, видання – посібники, збірники вправ, довідники та ін.

Разом із тим, це стимулює й стимулюватиме представлення в підручниках таких необхідних для повноти опису синтаксичної системи тематичних аспектів, як актуальне членування речення, синтагматичне членування, інтонаційні засоби синтаксису, пунктуаційні засоби оформлення синтаксичних одиниць, які перебувають на різних ярусах тексту.

Для успішного освоєння нових знань у галузі синтаксису, а саме – синтаксису тексту, слід потурбуватися про уніфікацію термінології, про узгодженість понять і одиниць, про переконливий, цікавий ілюстративний матеріал, нарешті – про адаптацію викладу відповідно до різновиду професійної підготовки студентів – ми не зупинялися на цій диференціації, акцентуючи увагу на основних тенденціях системного науково-теоретичного осучаснення підручників. Вибір за авторами того чи того підручника, залежно від навчальної специфікації видання. Можливо, стануть корисними співпраця з цих проблем кафедр української мови, кафедр мови та стилістики різних закладів вищої освіти, активне рецензування підручників у наукових та навчально-методичних виданнях з огляду і на рівень їх теоретичної прогресивності; включення аналізованої тематики до написання дисертацій, монографій; винесення нових синтаксичних теорій для обговорення на науково-практичних конференціях. І це можна зробити, звертаючись до матеріалів різних текстових масивів – публіцистичної, зокрема медійної, сфери, художнього мовлення, наукового тощо. У зв'язку з новими поглядами на системно-структурну організацію синтаксису, необхідно розширити відомості про пунктуаційні засоби оформлення синтаксичних одиниць, що перебувають на різних ярусах представлення тексту, з урахуванням їх семантичних, інтонаційно-графічних, власне комунікаційних особливостей.

Проведене дослідження сприяло також виявленню, з нашого погляду, деяких недоліків у систематизації теоретичного, термінологічного, ілюстративного матеріалу, що можуть бути усунені в наступних виданнях, а то й у зовсім нових підручниках. Започатко-

ване осучаснення навчальної літератури, навчальних програм із синтаксису української мови, безперечно, має бути продовженням, для чого є вагомі підстави як наукового, так і власне навчально-методичного характеру, а в широкому сенсі – і загальносвітоглядного. Повноцінне оволодіння студентами системно вмотивованою пізнавальною інформацією стосовно нормативних, виражальних засобів мовного інструментарію сприяє досягненню високих результатів самого освітнього процесу, а в подальшому – і тієї чи іншої професійної діяльності, зокрема журналістської.

References

1. Dudyk, P.S. & Prokopchuk, L.V. (2010), *Syntax of the Ukrainian Language: a Textbook*, VC "Akademiia", Kyiv, 384 p.
2. Vykhovanets, I.R. (1993), *Grammar of the Ukrainian Language. Syntax : a Textbook*, Lybid, Kyiv, 365 p.
3. Rynberh, V.L. (1987), *Connected Text Constructions in Modern Russian Language : a Monograph*, Izd-tvo pry Lvovskom hosudarstvennom unyversytete izdatelskoho objedineniya «Vyshcha shkola», Lvov, 168 p.
4. Valgina, N.S. (1973), *The Syntax of Modern Russian Language : A Textbook*, Vysshaja shkola, Moscow, 424 p.
5. Valgina, N.S. (2003), *The Modern Russian Language : Syntax : a Textbook*, Vysshaja shkola, Moscow, 416 p.
6. Solganik, G.J. (2001), *Text Style: a Textbook*, Flinta Nauka, Moscow, 250 p.
7. Rizun, V.V., Mamalyha, A.I. & Feller, M.D. (1998), *Essays on Text. Theoretical Issues of Communication and Text : a Monograph*, RVC "Kyivskyi universytet", Kyiv, 336 p.
8. Rusanivskyi, V.M. (1981), "The concept of semantic and stylistic invariant", *Movoznavstvo [Linguistics]*, no. 3, pp. 9-20.
9. Bykova, O.M. (2015), *Communicative and Genre Modification of Reporting in the Modern Ukrainian Press (Based on Publications of Periodicals During the Period 2000-2012)*, Abstract of the PhD diss. (soc. comm.), Institute of Journalism, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 20 p.
10. Lytvynenko, V.V. (2013), *The Strategy of Preserving the Semantic Component of a Journalistic Text in Transforming Conditions of a Communication System (the Case of Korean Media)*, Abstract of the PhD diss. (soc. comm.), Institute of Journalism, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 20 p.
11. Rizun, V.V. (2000), "The concept of text in journalism", *Visnyk Ljvivskoho Universytetu. Serija Filologichna [Bulletin of Lviv University. Philological Series]*, vol. 28, pp. 182-186.
12. Bahmut, A.J., Borysiuk, I.V. & Oliinyk, H.P. (1980), *Intonation as a Means of Language Communication*, Naukova dumka, Kyiv, 243 p.
13. Batsevyich, F.S. (2003), *Essays on Communicative Linguistics : a Monograph*, Vydavnychyj centr LNU im. Ivana Franka, Lviv, 281 p.
14. Rizun, V.V. (2013), "To the question of social and communication scientific problems and general scientific problems", *Dialoh [Dialogue]*, no. 17, pp. 6-22.
15. Rizun, V.V. & Skotnykova, T.T. (2008), *Methods of Scientific Researches in Journalism Study : a Textbook*, Presa Ukrainy, Kyiv, 144 p.
16. Shumarova, N.P., Ponomariv, O.D. & Mamalyha, A.I. (2007), "The discipline of the language cycle in the journalistic education system", *Zhurnalistska Pedagoghika v Konteksti Bolonskoho Protseesu [Journalistic Pedagogy in the Context of the Bologna Process]*, Institute of Journalism, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, pp. 287-297.

17. Pashkovskiy, Ye.V. (1999), *The Daily Wand : a Novel*, Heneza, Kyiv, 471 p.
18. Bulakhovskiy, L.A. (1952), *Russian Literary Language Course*, vol.1, Radianska shkola, Kyiv, 446 p.
19. Shulzhuk, K.F. (2004), *Syntax of the Ukrainian Language : a Textbook*, Academia, Kyiv, 406 p.
20. Karanska, M.U. (1995), *Syntax of the Modern Ukrainian Language : a Textbook*, Lybid, Kyiv, 312 p.
21. Moskalskaja, O.I. (1978), "Text as a linguistic concept", *Inostrannyje Jazyki v Shkole [Foreign Languages at School]*, no. 3, pp. 9-12.
22. Zahnitko, A.P. & Myronova, H. (2013), *Syntax of the Ukrainian Language. A Theoretical and Applied Aspect : a Monograph*, Universytet Masaryka, Brno, 225 p.
23. Matviienko, T.I. (2014), "Syntax-semantic description of a simple sentence in Czech language (compared to Ukrainian language)", *Naukovyi Visnyk Kafedry JuNESKO Kyivskoho Natsionalnoho Linhvystychnoho Universytetu. Filolohiia, Pedahohika, Psykholohiia [Scientific Bulletin of the UNESCO Department of the Kyiv National Linguistic University. Philology, Pedagogy, Psychology]*, vol. 29, pp. 66-70.

Submitted 09.01.2020

Список літератури

1. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 365 с.
3. Ринберг В. Л. Конструкции связного текста в современном русском языке : монографія. Львов : «Вища школа», 1987. 168 с.
4. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка : учебник для вузов. Москва : «Высш. школа», 1973. 424 с.
5. Валгина Н. С. Современный русский язык : Синтаксис : учебник. Москва: Высш. школа, 2003. 416 с.
6. Солганик Г. Я. Стилистика текста : учеб. пособ. Москва : Флинта : Наука, 2001. 250 с.
7. Різун В. В., Мамалига А. І., Феллер М. Д. Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації і тексту : монографія. Київ : РВЦ «Київський університет», 1998. 336 с.
8. Русанівський В. М. Поняття семантичного і стилістичного інваріанта // Мовознавство. 1981. № 3. С. 9-20.
9. Бикова О. М. Комунікаційно-жанрові модифікації репортажу в сучасній українській пресі (за матеріалами періодичних видань 2000 – 2012 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук соц. ком. [спец.] : 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ. 2015. 20 с.
10. Литвиненко В. В. Стратегія збереження смислової компоненти журналістського тексту в умовах трансформації в комунікаційній системі (на прикладі корейських медіа) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук соц. ком. [спец.] : 27.00.01. «Теорія та історія соціальних комунікацій» Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ. 2013. 20 с.
11. Різун В. В. Поняття тексту в журналістиці // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2000. Вип. 28. С. 182-186.
12. Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація як засіб мовної комунікації. Київ : Наукова думка, 1980. 243 с.

13. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 281 с.
14. Різун В. В. До питання про соціальнокомунікаційні наукові проблеми і про наукові проблеми взагалі // Діалог. 2013. №17. С. 6–22.
15. Різун В. В., Скотникова Т. В. Методи наукових досліджень у журналістикознавстві : навч. посіб. Київ : Преса України, 2008. 144 с.
16. Шумарова Н. П., Пономарів О. Д., Мамалига А. І. Дисципліни мовного циклу в системі журналістської освіти // Журналістська педагогіка в контексті Болонського процесу : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. В. В. Різуна. Київ : Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2007. С. 287-297.
17. Пашковський Є. В. Щоденний жезл : роман-есеї Київ : Генеза, 1999. 471 с.
18. Булаховський Л. А. Курс русского литературного языка. В 2 томах. Том 1. Киев : Радянська школа, 1952. 446 с.
19. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник Київ : Academia, 2004. 406 с.
20. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української мови : підручник Київ : Либідь, 1995. 312 с.
21. Москальская О. И. Текст как лингвистическое понятие // Иностранные языки в школе. 1978. №3. С. 9-12.
22. Загнітко А. П., Миронова Г. Синтаксис української мови. Теоретико-прикладний аспект : монографія Brno : Masarykova univerzita, 2013. 225 с.
23. Матвієнко Т. І. Синтаксико-семантичний опис простого речення в чеській мові (у зіставленні з українською) // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія, педагогіка, психологія. 2014. Вип. 29. С. 66-70.

Надійшла до редколегії 09.01.2020